

ҚАРАТАЛ Өңірінің тарихы

Шаймағанбет А.К.

(№21 жалпы орта білім мектебі, Екібастұз қаласы)

Қазіргі жаһандану заманында білім беру жүйесін дамыту еліміздің әлеуметтік-экономикалық даму перспектикасына сәйкес, оның әлемдік білім беру кеңістігіне ерекшеліктерімен енуді талап етеді. Басты талап - ғылыми ізденісті қазіргі ақпарат ғасырында білім беру саласындағы өзгерістерге сай ету.

Заманауи талаптарға сай ақпараты қабылдау бар да өткенді ұмытпау бар. Қай уақытта болсын адам баласы өткеніне қарап бой түземек. Жарқын болашаққа ұмтыла отырып, өткенге есеп бермек. Бүгінде өркениетті біздің тәуелсіз еліміз аз уақыт ішінде батыл қадамдар жасады. Тәуелсіздігінің тарихи беттері жиырма жыл көлемінде жазылғанымен, оның ұлттық тарихи сонау алыс ғасырлар қойнауында, тамыры тереңде жатқаны белгілі.

Бүгінгі таңда жас ұрпақты, яғни мектеп жасындағы балаларды ұлттық рухта тәрбиелеу – мемлекеттің білім беру жүйесінің алдыңғы қатарда тұрған мәселелерінің бір десек артық айтқандық болмас. Оған басты себеп - әр оқушының өзінің ұлттық болмысымен ғана емес, сонымен қатар оның тереңде жатқан тамырын, тарихын, өзінің туып-өскен елінің тарихын танып-білу арқылы өзін-өзі тәрбиелеу болып отыр.

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев өзінің «Қазақстанның әлеуметтік жаңғыртылуы: Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамына қарай 20 қадам» атты 12-ші тапсырмасында осы мәселені баса айтып өтті. Елбасымыз өз сөзінде: «Бүгінгі таңда қазақстандық білім беру жүйесінде оқу үдерісінің практикалық жағына жеткілікті көңіл бөлінбейді, оқушылардың жеке ерекшеліктері нашар ескеріледі. Балалардың, жасөспірімдер мен жастарды олардың есеюі мен табысты әлеуметтенуінің дара міндеттерін шешуге бағыттайтын рухани-парасаттылық тәрбиесінің тәсілдері жеткіліксіздігі жөніндегі мәселе күн тәртібінде өткір тұр. Іс жүзінде бүкіл оқу-тәрбие үдерісі ескірген әдістемелерге негізделген. Оқу-тәрбие үдерісінің тарихи білім сынды маңызды ісі жеке тұлғаның, азамат пен патриоттың қалыптасуы міндеттерін шешуге атымен бейімделмеген. Нақтылық мынада, оқушылар Қазақстан тарихы пәнін «зеріктілік», «қызықсыз», «бытысқан»-дығы деп санайды. Мектеп курстарында көбіне көп кеңестік білім беру жүйесінің сарқыншақтары сынды әскери дайындық, өмір қауіпсіздігін қамтамасыз ету негіздері бағдарламалары бар. Сонымен бірге, оқушыларға қазірдің өзінде қажетті инновациялық курстар жоқ. Мысалы, өте көкейтесті болып табылатын «Өлкетану» - туған жерге махаббат отаншылдықтың негізі ғой» деп атап айтты. Ақиқатында, білім беру мен тәрбиелеу бір-бірінен ажырамауы тиіс. Олар бір-бірімен ұштаса отырып, тұтастай бір тұлғаны қалыптастыруға тиіс. Ал «Өлкетану» курсының мектепке жүйелі түрде енуінен біз көп мәселені ұтар едік. Әр бала өзінің өлкесінің туған тарихы мен тұлғаларын танып-біліп, оны қадірлеу арқылы тұтас қазақ елінің тарихын танып, мақтан тұтпақ. Біздің атаулы зерттеу жұмысымызда осы бағытты басты назарда ұстамақ.

Зерттеу жұмысын дәл осы бағытта, мазмұнда таңдауымызға қазіргі білім беру саласындағы Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың тапсырмасымен әр мектепте «Өлкетану» курсының енгізуі де себеп болды. Бұл курстың дәл бүгінгі жас ұрпақтың өткенге көз салып, алдыңғы күндерге нық қадам жасауы үшін зор маңызы болмақ. Өйткені, әр елдің ұл-қызы өз елінің тарихын танып, сол топырақтан жаратылған тұлғаларын мадақтау арқылы тұтастай бір ұлттың игі-жақсыларының, ұлт көсемдерін мақтан етпек.

Атаулы ғылыми зерттеу «Қаратал өңірінің тарихы» деп аталады. Бұл осы күнде Ақмола облысынан бастап алып, Сілеті теңізі көлі деп аталтын көлге барып жоғалатын өзен тарихан, оның бойын жайлаған ел-мекедері мен есімі көпшілікке бейтаныс, бірақ өз заманының белді де беделді тұлғалары жайлы сөз етпекпіз. Нақтырақ айтқанда, зерттеу жұмысымыз Қаратал ауылының табиғаты мен тарихи жер атаулары, елдің шежіресі жайлы болмақ. Жазық далада бұйығы жатқан әр тас пен талдың өзіндік тарихи маңызы зор болмақ. Сонымен қатар, Қаратал ауылының топырағынан нәр алған тұлғалардың өмірі жайлы деректер мен олардың ел арасына тараған баға жетпес құнды мұраларын жинақтауға арналған.

Қазақ жерінің Арқадан Алатауға дейін арқасын кеңінен созып жатқан маң даласының тарихы өте мол. Ұлы даланың әр тасы мен тауының, суы мен нуының айтар өз тарихы бар. Арқаның даласы қандай тылсым дүниеге тұнып тұрса, оның тарихының қойнауында жатқан сырлар да соншалықты құнды болмақ. Атадан балаға мирас болып келе жатқан тарихтың жәдігері осы елді мекен етіп, сол жердің тарихын қалыптастырған тұлғалардың өмірі мен игі істерінен сыр шерту – бүгінгі ұрпақтың еншісінде.

Біз өзіміздің зерттеу жұмысымыздың барысында өз заманының тарихында «Ақмола уезі» атауымен танымал болған, бүгінде сол «Ақмола облысы» деген атаумен қайтып оралған атаулы облыс орталығынан (қазіргі Астана қаласының маңынан) бастау алатын Сілеті өзені мен оның бойлай мекендеген ел тарихы жайлы баяндамақпын.

Ғалым Марат Мұқанов «Қазақ жерінің тарихы» атты еңбегінде: Ақмола сыртқы округі шамамен мына координатағы Солтүстік ендіктің 50-ынан (Терісқаққан өзенінің бойы – Қорғалжын көлі – Нұра өзені) солтүстік ендіктің 52-ына дейінгі (Ешімнің оң жағалауы) және шығыс бойлықтың 35 – ынан (Обаған өзені-Торғайдың бас жағы) шығыс бойлықтың 44 -ы бойлығына дейінгі (Ерейментау бөктерлері - Шідерті өзені) жерлерді қамтыды» деп жазады. Осындағы Ерейментау бөктерлерінің бойында Сілеті деген өзенде ағып жатыр. Бұл өзен бойын сонау заманнан бері қалың қанжығалы елі мекендеп отыр. Ғалым өз еңбегінде: «Ерейментаудағы исі Арғынның қанжығалы мен қарауылдары Аққұм, Қандыкөл, Шат, Қопа, Қоянды-Қойтас, т.б шатқалдарын қыстау ретінде ұстап, ал жазғы жайлау орындары Үлкен Қараой, Кете, Сілеті теңізі көлдерін жайлағаны» жайлы айтады. Біз шежіресі бір зерттеуді аздық ететін қалың қанжығалы баласының құтты мекені болып отырған Сілеті өзені мен оның өңіріндегі жер-су аттары жайында сөз етпекпіз. Ең алдымен, оның географиялық орналасуына тоқталып өтсек дейміз:

Сілеті өзені - Ақмола облысынан басталып, Солтүстік Қазақстан облысының Сілетітеңіз көліне құятын өзен мен көл аты. Бұл өзен атының этимологиясы жөнінде бірнеше пікір бар. Ғалым Ғ.Қонқашбаевтың зерттеуіне қарағанда, «Сілеті» атауы монғолдың *чулуты* немесе *чулунты* (қазақша «тасты» деген мағынада) сөзінен алынған. Бұған өзен басы терең шатқал, жартасты болып келуі себеп болған» (Ғ.Қонқашбаев, 1959, 92). Бұл пікірді ғалым А.Әбдірахманов та қолдап: «*чулуты* // сілеті атаулары басқа түрік тіліндегі *ташты/тасты* сөзінің көне варианты», - деп тұжырымдайды (А.Әбдірахманов, 1975. 164). Біздің пікірімізше, *Сілеті* атауы түрік тіліне тән, ортақ «су», «өзен» мәнін білдіретін *чул* сөзінен қойылғаны байқалады. Оны мына салыстыру мысалдардан анық байқаймыз: *чул* – «өзен», «су», «бұлақ» (шор). *чул* – «тау өзені (хак). *чул, усть-чул* өзендері хакас республикасында; *чулту* – «өзенді, өзені бар»; *чулча көл* – Алтайда (Э.М.Мурзаев, 1984, 620; О.Т.Молчанова. 1979, 345). Түрік тілдерінде *с/ш/ч* дыбыстарының алмасу жайы – тархи құбылыс. Сол сияқты, *у/ы/і* дыбыстарының алмасу құбылыстары да көптеген сөздерде кездесетін жайт. Тіліміздегі Сілеті өзені осы *Чулту* атауының дыбыстық тұрғыдан өзгерген – «өзенді, өзені бар» яғни ұзаққа ағатын ұзын өзен мәніндегі атау болуы ықтимал. Оның ағу ұзындығына қарасақ, бұл пікір шындыққа

жанасады. Демек, Сілеті – тасты, құзды жартас мағынасындағы атау. Шындығында, Ұзыннан-ұзақ ағып жатқан бұл өзеннің сыртқы көрінісі жазық даланы жайлана ағып жатады да, бүгінде «Тасқора» деген атауға ие болған елді-мекен тұсында биік жартастарды жарып ағады. Ол көктем мезгілінде арнасынан соншама биік жартастардан аса тасиды. Құз-жартастың ортасымен ағып өтетін өзеннің бұл көрінісі адам баласына ерекше әсер етеді. «Сілеті» атауының шығу төркінінің тарихы шындыққа жанасады.

Ал оның географиялық орналасу орнына көз жүгіртсек: Сілеті – Ертіс алыбындағы өзен. Ақмола облысындағы Елизаветинка ауылының маңындағы жылғалардан басталып, Солтүстік Қазақстан облысындағы Сілетітеңіз көліне құяды. Ұзындығы 407 км. Су жиналатын алыбы 185000 км². Арнасы тік жары (3,5 – 4км), ені 40-50 м, кейде 120-500 м. Жауын-шашын суымен толығады. Жылдық орташа су ағымы секундына 5,4 м³. Ірі салалары: Қоянды, Ақжар, Жартас, Кедей, Шолаққарсу, Шилі. Сағасынан 133км жерден Сілеті бөгені салынған.

Сілеті өзені айтып өткеніміздей, Ақмола облысынан бастау алып, Солтүстік Қазақстан облысын (бұрынғы Көкшетау облысын) және онымен шекаралас Павлодар облысы Ақтоғай ауданын бойлай ағады.

Арқа даласының орталығынан бастау алатын бұл өзеннің бойын мекен еткен халық мал шаруашылығымен, егіншілікпен айналысады. Оған себеп, оның арнасынан жайылған шақта жазық даланың қырларына дейін су алып кетуінде. Өзеннің тасыған суынан ылғал алған бұл жерлер шалғындыққа, құнарлы шөпке бай. Осы өзеннің сағасына жоғарыда Сілеті бөгені салынғаны туралы айттық.

Сілетітеңіз көлінің алабында «Қаратал» өзені бар. Бұл өзен Солтүстік Қазақстан облысының Уәлиханов ауданы жерімен ағады. Ол Павлодар облысына қарасты Шолақсор ауылының шығысында басталып, Сілеті өзеніне сол жағынан құяды. Өзен атауы «Қара» және «тал» сөздерінің бірігуінен жасалған атау. Топонимдік мағынасы: «Өзен жағалай өскен қара тал». Өзен жағасын ұзақ уақыттан бері жайлап отырған ауылдың аты осы атаумен тығыз байланысты. Ауылдың «Қаратал» аталуы осы атауға байланысты. Сілеті өзен негізгі арнасымен ағып Павлодар облысы, Ақтоғай ауданы, Шолақсор ауылы мен Қаратал ауылының ортасы арқылы өтеді. «Амантай» көлін толтырып Қулықөл ауылы арқылы Павлодар облысы, Ертіс ауданы, Сілеті ауылына қарайтын Қызылағаш ауылының өтеді. Екінші бағыты Қанбай арқылы Байқошқар көлін толтырып, Қайрат ауылының тұсында қосылып, Сілетітеңіз көліне құяды. Өкінішке орай, қазіргі кезде ұзынан ағып жататын бұл өзен арнасынан өзек-өзек болып тартылып жатыр. Оның негізгі себебі: жауын – шашынның, қардың аз түсуі. Екіншіден, Сілеті бөгеніне жиналған су Степногорск қаласына жіберіледі. Ауыл тұрғындарының айтуы бойынша төрт жыл өзен тасымаған. Сондықтан ауыл манайындағы өзен-көлдер тартылып құрғап жатыр. Асы жерлердің бар тарихын білетін көне көз қариялардың айтуынша күні кеше арнасынан асып тасып, ерте кездері өзеннің арнасы басқаша болған.

Қаратал өңірін жайлаған елді-мекендер

Қазақ елінің түп-тамыры оның туған жерімен байланысты. «Қарға тамырлы қазақпыз» дейтін халқымыз өз ішінен жүз бен руға бөліне отырып, сол рудың атақты адамымен, жау жүрек батырымен, әділ биімен, даланы тербеткен ән-күймен мақтана білді. Өз ішінен өз тегін мақтан етіп, оның қадірін арттыру арқылы бүкіл қазақ баласын қастерлей білген. Туған топырағының жаратылысы ерекше екендігін деосы тұлғаларымен дәлелдей білген. Бұл ақиқат дүние. Халқымыздың «Тегінде бар текке кетпес» деген сөзінің астарында үлкен мән жатыр. Олай дейтініміз, бір топырақтан бірнеше тума таланттың, тұлғалы азаматтың, тарлан дарындардың дүниеге келуі біздің елімізде таңсық емес. Біздің бұлайша сөз саптауымызға негіз болған сөз еткелі отырған

киелі Қаратал өңірінің даласы мен оның қазақ тарихының беттерінде жазылмай қалса да, ел аузындағы тарихта есімі елең еткізер тұлғалары болып отыр.

Тарихты қай уақытта болсын адам баласының өзі жасайтыны белгілі. Оның жеңілісі мен жеңісі де, тартысы мен тағылымы да тарихта шындығымен мәлім болады. Біздің осы зерттеу жұмысын жазу барысында байқағанымыз: қазақтың қай жерінің болсын өзінің тарихы, оның аталуының тарихы және сол атаудың шығуына себеп болған тұлғалардың өмірінің өзі біздің ұлттық тарихымызды жасамақ. Мәселен, сырт қарағанда жазық даланы алып ағып жатқан бір өзеннің бойында бірде шатқал, бірде қыр, бірде иен дала, қойын тастар кездеседі. Осы қарапайым дүниелердің әрқайсысының өзінің ішіне бүгіп жатқан сыры мол.

Сілеті өзен Қайлан сайы арқылы ағып, Сілеті теңізіне, одан асып Қызылқақ көлінен Ертіс өзеніне құйған. Ал біздің негізгі зерттеу нысанамыз – Сілеті өңіріндегі Қаратал ауылы болғандықтан осыған нақты тоқталмақпын.

Қаратал ауылы - Ақмола, Павлодар облыстарымен шектеседі. Ауылдың тұрғындары қаңжығалы руының Бәйімбет-Сырымбеттің Бәйімбетінен тарайтын Базаргелді ұрпақтары. Ал Құлыкөл аулының тұрғындарының басым көпшілігі Сырымбеттен тарайтын рулар жайлаған. Бәйімбет-Сырымбет Сілеті өлкесін XVII ғасырларда қоныстанған. Базаргелдіден Қазыбек, Күренбай, Сәрке, Баубек, Темірбек, Балға, Балта, Алшынбай, Тұрсынбай, Елішкей-Болат болып тарайды. Сілеті өзенінің бойында Саға деген жерден Болатың садағының жебесі қадалған жер ертеде «Болат бұлағы» деп аталған. Қазір ол жер бұлақтың манайыңа тал өскендіктен жергілікті тұрғындар «Талдыбұлақ» деп атап кетіпті. Осы Сағамен Бестөбе – Ертіс тасжолының ортасында «Күйік» деген жерде аты аңызға айналған киелі Ақкөл-Жайылма өңірінің қасиетті аталарының ұрпағы Жандарбек қожаның нағашыларының зираты бар. Бұл зиратты жергілікті халық «Укәз» зираты дейді. Зиратта Базаргелдінің үшінші баласы Сәркеден тарайтын Мұстафа мен Нұртаза және осы кісілердің ұрпақтары жатыр. Бұл кісілер діндар әрі қасиетті болыпты. Ел аузындағы аңыздарды тыңдасақ, зираттың жанынан өткендер міндетті түрде дұға оқып, қол жайып өтеді екен. Мұндай ишарасыз өткен адамдардың жамандыққа ұшырағандары көп деседі. Сол себепті тіпті Кеңес үкіметі тұсында «құдай жоқ» деп қызыл партияға сенгендердің өзі осы жерден «бет сипамай» өтпейді екен.

Қаратал өңірінде аты шыққан бай-шонжарлар өмір сүрген екен. Солардың бірі - Мұқаметжан деген байдың он жеті қос жылқысы болыпты. Ажыбай Шабанбайдың балалары Данияр мен Байғыздың байлықтары алтынмен бағаланыпты. Байғыз бен Сағынай байлардың отырған қонысын батысында ажыбай Нұралы сопының зираты бар. Нұралы XVIII ғасырларда өмір сүрген. Сопы аталуы Ақкөлдегі Исабек ишаннан бата алуға барып, Исабек ишан батасын бермегесін жиырма жасынан сопылыққа берілген екен. Зираты қалақ таспен қаланған биіктігі екі метр бір жақ жаны бұзылған. Ертеде зират ішінде шырақ жанып тұрыпты. 1977 жылы геологтар зиратты бұзғаннан кейін шырақ жаңбай қойған. Зираттың солтүстігінен биік бар. Ол дөңді жергілікті халық «Қалмақ дөңі» деп атайды. Бұл турасында зерттеу жұмысының нақты осы қорымдар туралы тоқталу барысында айтылады.

Халық жоңғар шапқыншылығы кезіндегі «қарауыл» деп келіпті. Дөңнен солтүстік-шығысқа қарай 200 метр жерде қорым бар екен. Қорым Қаратал ауылынаң 15 шақырым жерде орналасқан. Қорым Сілеті өзенінен сол жақ жағалауында 1 шақырым сайдың бойында орналасқан. Қорымның Сағынайдың сырлы тамы деп атау себебі, қорымның дәл қасында XVIII ғасырлардың ортасында өмір сүрген беделді Сағынай байдың зираты бар. Қорым негізінен 5-6 обадан тұрады. Обалардың маңында қыш кірпіштер шашылып жатыр. Кезінде бұл обалар биік болыпты. Болжам бойынша бұл дөң қорған болуы мүмкін. Қорғанның оңтүстік – батысында өзеннің бойында екінші қорған бар. Ертеде екінші қорғанның

тұсында тас көпір болған екен. Қазір ол жерді қамыс пен ағаш басып кеткен. Болжам бойынша бұл қорым, қорғандар ортағасырлардағы керуен сарайлары болуы мүмкін. Ол далалы Жібек жолының керуендерін бақылауға арналған болуы да мүмкін. Өйткені Ақкөл-Жайылмада зерттеліп жатқан қорымнан арақашықтығы алыс емес. Сілеті өзенінің бойында табылған Ертіс ауданы, Сілеті ауылына қарайтын Қызылағаш ауылының жерінде Жазы төбесі бар. Ал Тасқора 1,2 қоныстары Ерейментау ауданы, Сілеті ауылының 4 км солтүстік-шығыс Сілеті өзенінің сол жағалауында орналасқан, қираған Тасқора аулынан 2 км солтүстік-батыста. Мүмкін осы қорымдар бір-бірімен байланысты шығар. Жазы төбесі мен Тасқора қорымдары зерттеліп жазылған. Ал Сағынайдың сырлы тамы қорымы зерттеліп зерделен жоқ. Оны зерттеу үшін мемлекеттің рұқсатты керек.

Ә. Бөкейханов «Ақмола уезінің Қоржын көл болысында Сілеті өзенінің бойындағы обалар тізімі» деген мақаласында: «Қазақтар «Сырлытам» деп атайтын төрт оба Сілеті өзенінің солтүстік жағасында, Бұқа өзенімен аралығында орналасқан. Кейбір обалардан қазақтар пеш салған кезде кірпіш алады, сол кезде байқағандары обалардың бірі төртбұрышты, күмбезді құрылыстан қалған. Кірпіш алып жатқан қазақ күмбез опырылып кетіп бөлменің ішіне құлап түскен екен, сонда бөлменің ортасы шымылдықпен бөлінгенін көріпті. Сырттан ауа кіргенде жаңағы шымылдығы күлге айналып кетіпті, жібек тің күліне ұқсайды. Бұл жерде әлі тонауға ұшырамағанда обалар бар» дейді.

Ә. Бөкейханов Сілетінің жағасынан төрт шақырымдай жерде Қызыл оба аталатын үш құрылыстың бар екенін жазады. «Осыдан 30 жылдай бұрын қазақтар осы Қызыл обаның кірпішін аламыз деп қазып, оданда төртбұрышты ғимарат шығыпты, онында бөлмесінің ортасында шымылдық, бірнеше табыт болғанға ұқсайды. Обалардың көлемі қазақтың киізүйіндей болса керек» деп жазады ағартушы.

Әдебиет:

1. Аяған Б. Қазақстан ұлттық энциклопедия. – Алматы: Қазақ энциклопедиясының Бас редакциясы, 2006. - 704 б.
2. Телғожа Ж. Жер – су атаулары. – Алматы: Өнер, 2011. - 164 б.
3. Бөкейхан Ә. Шығармаларының толық жинағы. III том – Алматы: Сарыарқа, 2008. - 555 б.

УДК 37.035.6

ВОСПИТАНИЕ ПАТРИОТИЗМА ПОСРЕДСТВОМ ИСТОРИЧЕСКОГО КРАЕВЕДЕНИЯ

Букенов Е.Ж.

(Саумалькольская СШ №1)

«Можно не знать многих наук и быть образованным человеком, но нельзя быть образованным человеком, не зная истории своей Родины», - такие замечательные слова сказал Н.Г. Чернышевский. Смысл этих слов актуален и в настоящее время [1, с.9].

Современное общество требует от образования духовно развитую, гармоничную личность, обладающую активной гражданской позицией и поддерживающей политику толерантного отношения. В исполнении этих требований ведущую роль играет такая наука как история. Ведь история - это диалог прошлого с настоящим, необходимый, чтобы понимать современное общество, быть толерантным к нему и найти свое место в нем и мировой цивилизации.